

Постіль біла, стіна німа —

І сон не береться:

Чорні очі, біле личко

На думці снується.

Народна пісня

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав.

Надворі осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небі стримить, як золотий серп, пізній місяць — блискучий-бли-скучий, мов не-давно викуваний. Через його спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, ро-згойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер — воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер — і воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває сухий лист.

Щось мені примарилось.

Наснилось мені — прийшла подруга мого найпершого гуляння, промовила до мене слово — і всі мої оджурені, давно розвіяні, за-буті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся. Сиджу тихо, сам осміхаюся, а очі бродять по темряві. І чую — просипається в їх га-рячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сну не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як мо-лода дівизну,

розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка.

Бачу я себе о тій порі, коли ходив із старою та завоженою граматиною в руках і з радісними, золотими надіями в грудях.

Під кленами — маленька рублена комора на городі.

Визирає із-під великої стріхи, як дитина з-під батькової шапки.

В коморі — столик, ліжко, оберемок шкільних книжок.

Я лежу з книжкою на ліжку, хоч більше думаю, ніж читаю. До екзамена оставалося мало, і всю оту купу книжок я знав уже роз-казати од палітурки до палітурки, проте далеко заходити од їх було якось боязко, немов мали вони втекти од мене. Та й марило-ся якось охотніше, коли лежали вони перед очима: не з чого ж іншого, як тільки з їх будував я мости, якими лагодився піти од батькової мужицької хати в ту країну, де, як кажуть, усі кози хо-дять у золоті. Розгортаєш то одну, то другу книжку, звіряєш, як скупий, свої скарби, чи все на своєму місці, чи не забув часом чо-го-небудь. Тоді — книжку на груди, очі заплющив і шугнув, як кри-лами, в такі хмари, що й голова піде обертом. У коморі темнень-ко, в саду тихо — іскрою літаєш над грішною землею, і немає стін, і немає впину по всіх шляхах на широкому світі. І несподівано спа-де на думку: "А який найбільший город в Аргентіні?" Спиняєшся, боязко лупаєш очима: чи не отакий... ой, здається, ні! — і летиш сторчака із хмар, нашвидку розкидаєш книги, шарпаєш листка-ми, аж серце б'ється.

Знайшов — так. Зітхається легенько — слава богу.

Спочинеш трохи, покладеш до серця свій затяганий, чорнилом залитий чарівний талісман — і ще сміливіше, ще вище здіймаєшся вгору.

В таку годину шелестів іноді бур'ян за коморою, і незабаром летіла до мене в двері надкушена кислиця, шматок соняшника або з кавуна лушпина.

Мерщій беру книжку в руки й насуплюю брови.

Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій давній товариш — Мотря.

Зорить очима, мовчить.

Лице суворе, очі в якійсь задумі, а сама вертлява, як дзига. І чорняве-чорняве, як жук, тільки що не загуде.

Знаю, що так не минеться — буде гарикати під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка. Проте не ворухусь, до останнього терплю.

— Може, тобі принести сюди перину?.. Чуєш, пане?

Як до стіни.

Стоїть, розглядає.

Далі зирк туди, зирк сюди, швиденько, як метіль, влітає в ко-мору. Лице без осмішки, очі бігають, як у злодійчука. Моргне чуть помітно.

— Давай цілуватись! — кине швиденько, нерозбірливо.

Чую, що вся моя вченість злазить з лица, як стара шкаралуща. Мовчу, перегортаю сторінки в книзі, підвівши брови, знову схиляю над нею голову, хоч не бачу там уже ні одного слова.

Торкає легенько в плече.

— Чуєш, кучерявий, давай! — кивнула бровою, немов отряха-школяр, підмовляючи в чужий сад за грушами.

Аби не засміятись я починаю плаксиво зіпати, щоб було чути аж на городі:

— Ну й що це мені за кара господня!..

Мов вітром винесе Мотрю з комори.

На дверях миттю повернеться, мовчки скривить лице — і зразу виходило, що й сліпий я, отак кривобокий, опудало злюще, мокра тютя,— мельне — і як водою вмило.

Іноді разів зо три на день зазірала вона отак до мене в комору, проте дедалі їй ставало все тяжче одірвати мене од книжок. Скі-льки не зачіпала вона — я був німий і глухий, а коли прилипала вже дуже гаряче, я починав гомоніти на весь сад. Цього вона най-більше боялась: кидала докірливий погляд і мерщій тікала. Про-те забувала швидко й не барилася одвідати знову. Довелось піти на мир. Погодилися на тому, що я пускатиму її в комору, аби сиді-ла тихо. Зайшовши в комору, вона на диво щиро додержувала свого слова: сидить, бувало, із якою-небудь роботою в руках, не-мов і нема її тут; так, бувало, й піде, слова не сказавши. Я теж ча-сом зовсім забував про неї над своїми паперами та книжками. Іноді тільки ловив несподівано на собі її очі — глибокі, пильні, до-питливі.

— Ну, хоч скажи ж мені — що вони пишуть в отих книжках? — стала якось розпитувати мене.

— Та й нащо воно тобі? — одмагався я.— Все одно зразу не врозумі-єш.

— Ну, а одначе ж? — допитувалась вона уперто.

Щоб одв'язалась, я починав ліниво, без охоти розказувати.

Слухає, бувало, слухає, оком не зведе, далі осмутніє, хитає го-ловою.

— Господи, і яка ж я дурна на світі вродилася — нічого не бачу, нічого не розумію, ходжу, як сліпа — і кому мене треба, отаку дуре-пу... Тільки й знаю: ги-ги-ги! та га-га-га! — перекривила вона себе.

І задумається надовго.

А то раз напосілася: зроби та й зроби диктовку.

Школи вона не скінчила, читать книжки не мала охоти, і я не розумів, для чого здалася їй та диктовка.

Беру з недовір'ям книжку, щось диктую, осміхаючись.

Понаписувала вона такого, що я, розглядаючи, зареготав, як шалений. Вона вихопила свій папір, не давши мені дочитати, по-червоніла й утекла сердита.

Більш не згадувала про це, тільки було помітно, що почала чо-гось частіш задумуватись.

За день до мого од'їзду я востаннє похапцем передивлявся свої книжки. Мотря, як бувало й раніш, сиділа на ліжку й пильнувала коло вишивання. Сьогодні вона з самого ранку не виходила з ко-мори. Робота в неї кипіла в руках, а в голові — видно було з лиця — снувалися, не переставали якісь свої думки.

День був гарний, погожий. У городі і в саду ясіли свіжі, живучі осінні квіти: різнобарвні гайстри, палка красоля, гвоздики, гарячий, як кров, королевий цвіт. Між зеленим морем листу на дереві подекуди визирали, як сивина в голові, пожовклі листочки; на рові од поля палав уже кущ глоду: вище над деревом снувало бі-ле, як срібло, блискуче бабине літо, а вгорі прослалося небо — чи-сте, спокійне, холодним чаром повите.

Дмухнув у комору вітрець, свіжий, аж бринить.

І чогось мені стало радісно, так радісно, що аж серце затремті-ло. Здавалося, що радощі збігалися до мене струмочками з усього світу. Десь дожидало мене таємне, блискуче, принадне, як чари, життя, а тут усі привітні до мене, люблять, надії якісь поклада-ють; навіть ось ця непосида — і та примовкла, сорочку мені доши-ває.

Я, глянувши на неї, осміхнувся.

Мотря подивилась на мене і знову схилилась над роботою.

* * *

Глянула вдруге, почервоніла — і шитво, як блискавка, полетіло кудись у куток...

Гасаємо по грядках, по малині, між бур'янами, жалимо одно од-ного кропивою, кидаємось реп'яхами.

Чути коло воріт — мати гукає Мотрю до хати.

Ми кусаємо губи, щоб голосно не сміятись, бігаємо мовчки, як тіні, а лица горять, як віхті соломи. Шелестять тільки бур'яни.

Впіймав за руку — подряпану, з пухирями од кропиви, червону й гарячу.

І, на моє диво, Мотря одразу перестала пручатись, схилила голову й зітхнула. Я чогось випустив її руку, приглядаюсь до неї.

— Так оце ти вже завтра й поїдеш? — тихо спитала вона. Потім додала з докором: — Тепер, бач, пустуємо, а колись приїдеш, то й "здоров" не скажеш.

Мені стало смутно й чогось шкода.

"Здоров", може, й скажу, як побачу, а забути — не минеться", — спливла думка.

— І таке витієш! Чого б то я тобі "здоров" не казав! — щиро супе-речу їй.

Повеселіла.

— Ну, то вийди увечері до перелазу — скажу щось, — соромлячись і хитро спідлоба визируючи, промовила вона. — Вийдеш?

— Що ж ти скажеш? — притихши, допитуюсь.

Клокнула язиком і лукаво прищулила око:

— Щось га-рне, гарне!

Повела головою й очі приплющила — таке гарне.

— То краще тепер скажи, — починаю умовляти її, — увечері надій-дуть товариші, то, може, й часинки такої не влучу. Скажи!

Бачу — мнеться.

— Ну? — заохочую її.

— Ну, добре,— згодилась. Лице зразу осмутніло, зробилось таке щире, довірливе.

Підступила ближче, червоніє, очима кліпає, набирається духу сказати щось.

І зразу, мов сполохавшись:

— Ух!..

Спалахнула, закрилась руками і пурхнула од мене, як птах.

"Чи не чортеня?" — відразу, мов вітром, понесло мене за нею.

Впіймав за плечі, повертаю:

— Ану ж скажи мені те "гарне"!

Вона одхиляє лице од мене, як од огню, дивитись не хоче, тільки й мови:

— Ой-ой-ой...

Хилиться додолу, як п'яна.

Бачу — не скаже вона тепер мені ні одного слова.

А на задвірку стали на розмову матері.

— Оце, сусідо, маю на вас серце,— скаржиться жартом Петриха моїй матері,— унадилась моя дівка в комору до вашого парубка, що кат її і в хаті вдержить. Уже бралась страмити її, то й ухом не веде. Хоч би ви зайняли коли її од комори.

— Хай наговориться, бо вже скоро не буде ходити,— зітхає моя мати.

Мотря стоїть уже в себе за лісою, визирає з-під малини. Лице палає, сміливе, отряхувате, а чорні оченята як не випалять.

Дивляться на мене, допитуються без слів:

"Так вийдеш? Гляди ж!.."

Такою й одбилась вона в моєму пам'ятку назавжди.

Не згадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив. Так і поїхав, не почувши од неї того "гарного".

Не довелося мені бачитись із нею в житті — шляхи наші пішли різно, проте вона несподівано виринала в пам'ятку через довгі роки і виринала не раз, впливала дедалі зіркою все яснішою й яснішою і линула од мене все далі й далі!..

Незабаром після того, як поїхав я вчитись, Мотря надіслала мені в школу листа.

Пише свої каракульки так щиро, старанно і просить-просить, щоб не сміявся я з їх:

Поділяється зо мною радісною звісткою: вона теж думає вийти в люди — вблагала матір пустить в город до дядька. І, боже, скільки нових надій заворушилось у дівчини! Радиться зо мною, у всьому щиро

признається, як братові. А в кінці листа пише: "Те-пер не жалкую, що не сказала отоді тобі "щось гарне". Краще пі-дожду, а як те збудеться, що я надумала, отоді скажу. А то що ж? Я — дурна, ти учений — яка з нас пара?"

...Бідна дівчина — як вона кохає, як вона береже оте своє "щось гарне"! І стало мені шкода, що я давно вже забув і про неї, і про її гарне.

А як ліг увечері спати — довго увижалось мені: виглядає між деревом небо — темне-темне, аж чорне, а по йому дужою рукою роз-сіяв хтось срібні скалки, так вони і влипли до темного оксамиту — і горять-горять, аж міняться. Таке було небо вечорами на нашому кутку. Сплять усі, повечерявши. Поховались хати між деревами. Дворики маленькі, уличка вузька, дерева високі та гіллясті. Сумно тоді одному й боязко.

А вона сидить на перелазі сама, чорними жучками позирає на зорі, дожидає.

А як стало пізно, помалу пішла до хати.

Коло дверей зітхнула: кому я потрібна, дурна така дівчина...

І ворухиться в мені перший жаль.

І чому було, чому не прийти?..

Треба буде написати... Може, й справді щось із неї буде!

Треба... заховав десь листа — тільки його й бачив...

Минуло чимало років — і крила поважчали: не зносять уже так легенько на хмари. Та й мости у ті хмари поламав уже якийсь ді-дько. Граматику десь запроторив: зброя, виявилось, негодяща.

І пісні не ті, і думки не ті, не та уже й мова...

Їдемо якимось з товаришами із свого села, либонь, різдвяними святами.

На узловій станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, вийшов-ши з вагона, розбились якимось між людьми.

Я здивав знакового й загомонівся.

Смиче мене щось за рукав — озирюсь: стоїть один із товаришів, задиханий, чогось радий.

— Ходім швидше — кличе тебе Мотря!

— Яка Мотря?

— Та твоя ж сусідка! Пам'ятаєш, що ходила до тебе в комору?

Блиснули передо мною чорні очі, давні, знайомі, і я відразу все пригадав.

Поспішаємо.

— Наказала привести тебе, хоч би там що,— нашвидку розказує дорогою товариш,— вона їде курським поїздом. Така стала, що на-силу впізнав.

Їдемо з Марком по платформі,— розказує далі,— коли назустріч — панянка з ридикюльчиком, поспішає до вагона. Чорноока, струнка, смуглява, як циганка. "Десь я немов бачив її!" — думаю. Глянь, а Марко вже навперейми їй осміхається...

Б'ється в мене серце — ох, коли б не спізнитись!

— Служить де чи додому їде? — питаю.

— Не розпитав до ладу — десь у друкарні коло свого дядька. Ка-зала про якісь курси, про якогось студента, що готує її на ті кур-си...

Свистить паровоз.

— Швидше!

Крутимось поміж якимись закоулками, поміж вагонами.

До нас наближався поміж людьми Марко. Очі радісно одсвічу-ють, а на лиці жаль.

— Е, опізнились, а дуже хотіла бачити — все позирала на станцію. Обіщала сказати тобі "щось гарне", та так і поїхала. Я вже допи-тувався, що саме, казав, що тобі передам — не сказала. Каже: "Мо-же, доведеться колись побачитись, тоді сама скажу".

Мене мов хто пучками крутнув за серце, хотілось побігти слід-ком за поїздом.

А товариші розказували про неї нове й нове і кололи в серце новими шпильками.

Мабуть, читала й чула багато, та, видно, й бачила у світі дечого чимало. Проте більше мені кажуть про неї не стільки ж слова то-варишів, як їхні очі — зачаровані, задивовані, блискучі, в яких ми-готів мені чарівний образ, мов живий.

Товариші поговорили ще трохи у вагоні й забули, повернулися до своїх турбот, а в мене ще довго щеміло в грудях.

Тішу себе думкою: напишу додому, довідаюсь, де живе вона, будемо мінятися листами, а схочу, то й туди поїду — хто мене вде-ржить! — поїду, побачу і знову почую "щось гарне".

Де там!! Минуло три дні — все це однесло водою, потонуло в безодні, а знову вирине тільки тоді, як зжене хвиля два маленькі човни серед широкого моря.

А чи зжене — не вгадаєш....

Мури, мури, ґрати, кайдани, рушниці, замки...

Золоті надії, дитячі химери — розбило, розвіяло, як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна.

Оце тобі й увесь світ широкий — од стіни до стіни!

І здається, що нема вже на світі ні сонця, ні радощів, ні сміху.

І схне серце, гаснуть надії, вмирають бажання...

Лист — коротенький, листівка.

На їй — штемпель далекої, чужої тюрми. Хто там у мене знакомий? — дивуюсь.

Читаю підпис — нічого не говорить: може, знакове що, а може, й ні, не пригадаю. Рука — чужа. "Дорогий товаришу,— мені з дому на-писали, що ви теж у неволі. Кріпко-кріпко стискаю вашу руку! Мені поки що не пишть — я на пересильній. Адміністративно на три роки в Нарим!.." Читаю — чимсь свіжим, бадьорим так і пре од листа, як вітром із рідного степу.

— Хто б же воно?

"Гора з горою не сходиться, може, стрінемось коли-небудь". Далі дрібненько дописано: "Отоді вже, мабуть, скажу вам "щось гарне".

Немов сонце за ґратами засвітило. Не можу радість сховати. Підходять товариші, осміхаються чогось теж, приглядаються до мене:

— Що, на волю? На поруки?

Куди там — краще!..

Дзвеніли кайдани, лунали прокльони, стогнали-гули пісні про неволю, гриміли замки — нічого не бачу й не чую. Ходжу, як обма-рений, осміхаюсь... І чую — одживають десь у грудях свіжі струмо-чки, підводяться зів'ялі надії.

Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця — і, як пожежа, спалахнули бажання, загорілася туга за во-лею — гостра, як ніж.

Жить!..

І знову — старенька комора осміхається із зелення, як дитина з-під великої шапки.

Очунюю потроху, ходжу з палицею по городу, по садочку, спо-чиваю на старому ліжку в коморі. Здається, що вчора я тут виле-жувався з граматикою...

Шелесне бур'ян за коморою — легенько тьохне в грудях.

Легенько, бо зразу зітхнеться: немає Мотрі, та казали, що й не буде: поховали Мотрю десь в Наримському краю.

Замість неї часто одвідує мене стара Петриха, учащає, як ко-лись, бувало, дочка.

Прийде, принесе свіжої малинки в полумиску, коло мене поста-вить, сама сідає на ліжку скраєчку.

— Наснилася мені цеї ночі знову,— почне, бувало,— що й досі хо-джу, як у тумані.

І почне розповідати новий про дочку сон. Далі знову про те ж:

— Ні, коли б таки так її, сердешну, не били, де б у неї ті сухоти взялись? Приїхала, як рожка повна.— І я вже в котрий раз слухаю, хвилюючись, про те, як приїхала Мотруня в гості, як на другий день налетіли в хату жандарі... Саме в хаті топилась піч, почала, моя голубка, в огонь якісь листи кидать... Побачили — за косу, та об землю, та чоботищами в груди... Сусіди плачуть, а їм нічого, звели закривавлену, нагаями погнали... І що то за люди, що немає у їх краплі жалю...

І Петриха втирає краєчком хустини старі очі.

Чим її розважиш? Починаю рвати серце їй і собі.

Я починаю говорити їй, як звірі-люди, не кохавши, ночами не встававши, взяли чужу дитину, побили, покартили, присудили в чужу чужину. А як чужу кров судили, то материного серця й не питали. І лежить частка материного серця десь далеко за ріками, за городами, за чужими країнами, засипана чужою землею. І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть там днями й довгими ноча-ми одвічні бори. І ніколи сніги не розтають там, і вітри не одві-вають.

І сумно, і далеко линути туди материній думці темної ночі до дитини на розмову...

Слухає Петриха, очей не зводить, а в очах — сльози стоя-нами.

Далі помаленьку бере в руки хусточку, до очей підводить.

— Ох, чужа сторона — гірчицею сіяна, забудьками саджена...

Плаче.

А в мене збудилася вже своя туга, гірка іронія, така суха та пе-куча...

...Гора з горою не зійдеться... Так, не зійдеться гора з горою, та прийде ж колись та година, що хоч пилинку, хоч суху билину че-рез степи, через байраки од одної гори до другої буйним вітром занесе, а з її чужини не буде вже звістки, поки й світа сонця, по-ки дня і ночі...

Кажуть — щастя... доля... воля...

І гасає людина по світу, спотикається, плаче, радіє — шукає його по світу: коли жити, то тільки в щасті... Коли здобувати, то тільки волю...

Далі скажуть йому: тебе одурено, щастя — примара, його немає на світі. Ні щастя, ні волі!..

В плач! У галас! Не допоможе.

Пожуриться-пожуриться та, забувши про те щастя, почне собі кувати таку-сяку долю. Так, аби котиться в світі, як те покотипо-ле. Мандрує, світ розглядає — і добре йому: сонце світить, вітер повіває. Притомилося — прип'ялося до верби в дорозі та й спочи-не; десь сопілка грає — послухає, осміхнеться, пожуриться разом із вербою, дивлячись як лист з

неї сипле, попрощається та й поко-тить далі. А настигне ніч та негода серед голого степу, отоді по-стережися, покотиполе, бо нема тобі затишку! І виллють на тебе хмари свої дощі всі до останньої краплі, за довгу ніч навітшаєть-ся досхочу тобою вітер лютий, аж поки те сонце блисне.

А припече сонце — то знов радіє на широкий світ.

І любо йому, що ніхто у світі не знає, як сікло його темної ночі дощем холодним, як глушило громами, блискавками палило. Що ніхто не бачив, як тремтіло воно під грізними вітрами, вчепив-шись десь на ріллі до чорної груди холодної. Других — нема в світі радощів...

Так прилине ж щось пізно осінньої ночі, розбудить, засмутить, спокій зруйнує.

Скаже: і щастя є на світі, і радощі, і доля, і воля!

Мара, омана нічна!..

"Ні, єсть! Єсть! — криком кричить у грудях серце, тремтить.— За мурами, за морями, украдене — тільки єсть! Шукай! Питай! Зма-гайся! Однімай! Розбивай мури!"

І не береться сон — ходжу, картаю себе думками, розважаю згад-ками.

А до вікна припадає гілля — тужить, побивається своїми жаля-ми. Хмари в небі, як хвилі — вирують, вергають валами; горить між ними місяць, як вершок золотої скелі серед моря, горить, бризками сипле.

А вітер ганяє, а вітер гасає — шматує, ламає те бідне, обшарпане дерево, безвісти листя односить.

Утомиться, притихне на часинку, далі зашумить, загуде люто-люто;
брязне гіллям у шибку, ніби шпурне мені межі тихі стіни оберемком
нових спогадів, свіжіших жалів.

На тобі добро твоє, втішайся та збавляй ночі довгої, осінньої.